

ГОЛОКОСТ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

Роботу виконав:

Гринчук Олег Олегович,
учень 8-А класу
Тернопільської СЗОШ № 16
ім. В. Левицького

Керівник роботи:

Вовк Ю.Й.,
вчитель-методист

План

Вступ.

1. Голокост як найбільша проблема єврейського народу.
2. Віхи Голокосту на Тернопільщині.
3. Християнський подвиг українців.

Висновки.

Література.

На конкурсї робота зайняла 2 місце.

Вступ

Понад шістдесят років відділяє нас від часу Голокосту – найстрашнішої трагедії в історії єврейського народу, однак не всі сторінки цієї історії висвітлено без ідеологічних упереджень, без суб'єктивних оцінок витоків, перебігу, ролі різних народів та їхніх проводирів у явищі геноциду єврейського народу.

Термін «геноцид» вперше використав польський юрист Рафаель Лемкін у 1944 році, а вже у 1945 році цей термін був прийнятий Нюрнберзьким трибуналом для позначення злочинних акцій організованого і планомірного знищення населення на окупованих територіях. Під терміном «геноцид» розуміємо позначення одного з найстрашніших злочинів проти людства, винищення окремих груп населення за расовими, національними, етнічними чи релігійними ознаками, а також цілеспрямованого створення життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове фізичне знищення цих груп.

Цим терміном характеризує історія антигуманні катаклізми людства: масові вбивства вірмен у Туреччині в 1895 – 1896 і 1915 – 1916 рр., страшну трагедію українського Голодомору. Трагедія Голокосту (від грецької – «жертвопринесення всеспаленням») – це не лише загибель 35% світового єврейства, 6 мільйонів людей, з яких 1,5 мільйона – діти, це жахаючий приклад втілення людиноненавистницької ідеології фашизму – «остаточного вирішення єврейського питання» упродовж 1933–1945 років на території не лише Німеччини, а й на окупованих нею територіях Європи, зокрема, в Балтії, Білорусі, Україні. Тому у вир цієї трагедії було втягнуто народи різних країн, загостривши політичні та національні протистояння. Однак кожен із народів у часи масового винищення єврейського населення подав зразки християнського милосердя, християнського подвигу – жертви своїм життям і життям рідних заради порятунку ближнього – єврейської дитини, жінки, родини. Імена цих Праведників народів світу вшановуються прийнятим Кнесетом у 1953 році законом «Про увічнення пам'яті мучеників і героїв», у діяльності Національного музею Катастрофи і героїзму «Яд Вашем», у діяльності регіональних товариств «Хесед-Бешт», які діють у різних регіонах України.

Науковим вивченням проблеми Голокосту займались багато єврейських дослідників: Т. Беренштейн, Б. Бітерман, Ф. і Т. Фрідмани, равин Д. Кагане, А. Вайс, І. Арад, С. Спектор; історики: І. Бауер, І. Гутман, Х. Шанцер, І. Трунк, Ш. Гольд, Ш. Краковський; польські та німецькі вчені: В. Бонусяк, А. Корман, Т. Зандкюллер; українські історики М. Коваль, В. Масловський, Ж. Ковба. Катастрофа єврейства Західної України узагальнена в однойменній праці Я.С. Хонігсмана.

Проблема трагедії Голокосту – невичерпний матеріал для істориків, політологів, етнопсихологів, культурологів, які повинні дати наступним поколінням

уроки християнського каяття та милосердя, міжнаціональної толерантності та взаємоповаги.

Тому метою цього дослідження є розгляд сторінок трагедії Голокосту упродовж 1941–1944 років на теренах Західної України, зокрема:

- коротке висвітлення змісту поняття «Голокост»;
- аналіз етапів цієї трагедії на Тернопільщині;
- ознайомлення із постатями Праведників народів світу і не лише вихідців із Тернопільщини.

Зміст роботи складається зі вступу, основної частини, висновків, списку літератури, додатків.

1. Голокост як найбільша трагедія єврейського народу

Термін «Голокост» (Holocaust), споріднений за назвою з давнім еллінським звичаєм жертвопринесення через веспалення, набув у ХХ столітті значення «крематорію для живих». Цим терміном на різних мовах світу позначають тепер трагедію винищення єврейського народу. Голокост, Катастрофа, Шоа (з івриту – «нешастя»*) – все це назви організованого переслідування і планомірного знищення євреїв у Німеччині та на захоплених нею територіях у 1933–1945 роках.

За цей період був убитий кожний третій єврей світу і кожний другий єврей Європи. Після Катастрофи, на думку єврейських дослідників, євреї ніколи не відродяться у своєму кількісному значенні. Голокост – це не проти «когось», це завжди «проти всіх». Ось чому це явище за своїми часовими кордонами і соціально-психологічними наслідками має дуже широкий радіус ураження людської цивілізації.

Катастрофа стала результатом реалізації імперської фашистської ідеології, складовою якої був антисемітизм, котрий ставив кінцевою метою повне фізичне винищення євреїв у всьому світі.

Нюрнберзькі закони, проголошені на II з'їзді нацистської партії та опубліковані в 1935 році, стали юридичною основою для усунення євреїв з різних сфер життя Німеччини. Перший із них позбавляв євреїв громадянства, другий – визначав, хто є євреєм у расовому відношенні, забороняв шлюби між євреями та німцями.

Згодом була затверджена програма «остаточного вирішення єврейського питання», яка включала кілька етапів: законна дискримінація, еміграція за власним бажанням, виселення, ізоляція в гетто, масові вбивства на окупованій території і останній етап – депортація в табори знищення.

Дискримінація євреїв (позбавлення їх законних прав) реалізувалася через більш як 400 законів, котрі обмежували євреїв у цивільних та економічних

* Правильно – «катастрофа» (прим. ред.).

правах. Їх змушували носити розпізнавальні єврейські знаки, їм забороняли користуватися громадським транспортом, звільняли з місця праці, принижували у засобах масової інформації.

Наступним кроком стала ізоляція євреїв у гетто (так з XVI ст. називали єврейські квартали в європейських містах). Відновлення гетто почалося у Польщі у 1940 році*, згодом їх було утворено декілька сотень по всій Польщі та Східній Європі. Близько 600 гетто було на території України, 163 – у Білорусі, 49 – у Молдові, десятки – на території Прибалтики та Росії (Смоленська, Брянська і Ростовська області) [1]. У ці гетто зганяли не лише місцеве єврейське населення, а й євреїв, виселених з Німеччини, Австрії, Угорщини, Румунії. Про нелюдські умови існування свідчить те, що вони обгороджувались колючим дротом, охоронялись поліцією, євреям заборонялося залишати територію гетто.

У непристосованих до життя умовах, без тепла, достатньої кількості їжі, елементарної санітарної допомоги євреї масово гинули. Так, за даними істориків, у 1941 році кожен десятий мешканець гетто Варшави помер від голоду і хвороб. І навіть у цих нестерпних умовах люди боролися: підпільно організовували ремісничі майстерні, товари обмінювали на продукти, створювали осередки лікарської допомоги, ідальні, сирітські притулки.

Одним із них був Дім сиріт («Притулок сиріт»), створений у варшавському гетто відомим письменником, педагогом, лікарем, громадським діячем Янушем Корчаком (Генріхом Гольдшмітом), який все своє життя присвятив охороні світу дитинства. Він вважав, що війну із самою війною треба починати у душах дітей, реформи дорослого життя – з мудрого облаштування життя дітей, знищення расової нерівності – із недопущення її у душі дітей. І коли 5 серпня 1942 року Дім сиріт депортували в табір смерті Треблінку – вулицями Варшави на Умшлагплац четвірками йшов дитячий стрій під зеленим прапором, з хворим старим чоловіком попереду, який тримав двох дітей за руки, йшла не колона жертв, а колона німого протесту проти жорстокості та несправедливості.

Депортація євреїв у польські табори знищення** Освенцим***, Треблінку, Майданек, Белжець відбувалася за жорстоким «сценарієм»: від депортованих вимагалось здати домашніх тварин, привести в порядок приміщення, перекрити воду, газ, прив'язати до зв'язки ключів бірку з адресою та прізвиськом. Колони схилених людей із речами першої необхідності в руках залишали

* Перше гетто було створене у м. Петроков-Трибунальський (Польща) у жовтні 1939 р. (прим. ред.).

** Правильно говорити «табори знищення, які були розташовані на польських землях» (прим. ред.).

*** Тут і далі правильна назва має бути Аушвіц (прим. ред.).

свої домівки, вони уявляли собі найгірше, але не могли уявити непередбачуваного – смертної дороги.

Із захопленням нових окупованих територій, вже з 22 червня 1941 року, почалося систематичне винищення євреїв, яким займалися 4 мобільні групи, айнзацгрупи – спеціальні підрозділи, укомплектовані професійними німецькими поліцейськими, співробітниками служби захисту та СС. Дослідники стверджують, що айнзацгрупи знищили у Східній Європі та на території колишнього СРСР близько 2 мільйонів євреїв.

Історичні дані свідчать про неоднаковий перебіг трагедії у різних країнах:

- Угорщина – відправлено в табори 437 тисяч, врятовано 200 тисяч євреїв;
- Італія – із 35 тисяч в Освенцимі загинуло 8 тисяч євреїв;
- Югославія – із 85 тисяч залишилися живими декілька сотень;
- Румунія – із 750 тисяч залишилися живими 300 тисяч;
- Норвегія – із 2 тисяч врятувалась 1 тисяча євреїв;
- Фінляндія та Данія відмовилися видати євреїв нацистам, рятуючи їх у безпечній Швеції [2].

Відомо, що з осені 1941 року фашисти «удосконалюють» раціональні методи масових убивств: починають використовувати чадний газ із спеціальних сталених циліндрів; потім – автомобільні вихлопні гази і вихлопні гази дизельних двигунів великих радянських танків; газенвагени (спеціально обладнані фургони); газ «Циклон Б», який миттєво викликав зупинку дихання. У таборях Освенцимі, Майданеку, Белжеці, Треблінці порівняно невелика кількість есесівців знищила цим газом у спеціальних камерах близько 3 мільйонів людей.

Міжнародним актом викриття і засудження політики фашистської Німеччини в роки Другої світової війни став Нюрнберзький процес, який викрив злочиння фашизму.

2. Віхи Голокосту на Тернопільщині

Східна Галичина, тобто сучасні Львівська, Івано-Франківська і Тернопільська (без північної частини) області, була окупована німецькими військами наприкінці червня – на початку липня 1941 р. В той час на цій території налічувалося близько 540 тис. євреїв (включаючи біженців з Польщі) [3].

Складною для істориків залишається проблема визначення людських жертв Голокосту. Так, за даними «Історії Голокосту в Україні», за роки Катастрофи було знищено 1 821 748 євреїв, з них – 162 403 – на теренах Тернопільщини [4]. За іншою історичною довідкою, поданою А.І. Кругловим в «Енциклопедії Холокоста», до середини 1941 року на Тернопільщині проживало понад 125 000 євреїв, у тому числі в Тернополі – 16 700 [5]. Майже таку саму кількість – 17 000 євреїв–жителів міста – називає С. Шуцман, який

згадує також, що лише кільком сотням євреїв вдалося евакуюватися з міста до 2 липня 1941 року – дня окупації Тернополя [6].

Голокост для євреїв Тернопільщини розпочався в перші дні липня 1941 р. Між 5 і 8 липня зондеркоманда 4В (під керівництвом Гунтера Германа) знищила 127 євреїв, більшість – із числа єврейської інтелігенції. Їх хапали на вулицях, виштовхували із будинків, стягували у молитовний дім «Реб Янкелєз гоїз»* на вулиці Старошкільній, який перетворили у місце масового розстрілу, пізніше спалили разом з людьми, що були у ньому. Багатьох розстріляли навпроти молитовного дому, на території школи Гурфайна [7].

У період окупації українські землі в адміністративно-територіальному відношенні не становили єдиного цілого. Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська області були об'єднані в дистрикт Галіція, який адміністративно підпорядковувався так званому Генерал-губернаторству (що об'єднувало більшу частину польських земель). Шість північних районів області (Кременецький, Почаївський, Вишнівецький, Лановецький, Дедеркальський і Шумський) як «гебіт Кременець» 1 вересня 1941 р. увійшли до «генерального округу Волинь – Поділля».

Слід зазначити, що єврейська катастрофа була частиною загальної трагедії, яку пережив весь народ України, що став жертвою нацистів. Але якщо слов'ян, зокрема українців, убивали за політичними ознаками, то євреїв – лише за те, що вони євреї.

Впровадження «нового німецького порядку» почалося по всій області. Так, за архівними даними від 20.07.1941 року, жертвами убивств у цей період у Тернополі стали 4,6 – 4,7 тисяч євреїв [8]. У другій половині липня поліція безпеки провела ліквідацію інтелігенції і радянських службовців єврейської національності у Кременці (близько 300 жертв), Вишнівці (40), Хоросткові (30), Микулинцях (18). У серпні «за співробітництво з радянською владою» було розстріляно у Бучачі 60 євреїв, у Чорткові – близько 90. Завершилась акція ліквідації єврейської інтелігенції у вересні – жовтні; 6 вересня у Збаражі розстріляно 75 осіб, 26 вересня в Бучачі – близько 350, 1 жовтня в Бережанах – близько 600, в Хоросткові – 147; 16 жовтня в Козовій – близько 500, в Чорткові – близько 200, у Зборові – не менше ніж 200 осіб. У листопаді в Заліщиках було вбито близько 600 євреїв, 18 грудня в Бережанах – 1000 євреїв. Загалом за 1941 рік на території області було знищено близько 12 500 євреїв, з них більша частина – близько 9000 – тільки у липні [9].

Тактика «політичної чистки зайнятої території від нелояльних по відношенню до Великої Німеччини елементів, у першу чергу комуністів і євреїв», яку проводили айнзацгрупи і зондеркоманди в «гебіті Кременець» призвела до знищення 20 382 євреїв. Не менше ніж 700 євреїв було страчено у Кременці та

* У пер. з їдиш – «Дім рабина Янкеля» (прим. ред.).

Вишнівці в липні 1941 року, решту в березні – квітні 1942 року було загнано в гетто, організовані в Кременці (близько 8000 осіб), Шумську (2500), Вишнівці (5000), Ланівцях (2000), Почаєві (2500). У часі ліквідації гетто (серпень 1942 року) було знищено близько 17 500 євреїв; тих, кому вдалося переховатись, близько 2000 осіб, стратили у вересні – жовтні 1942 року [10].

У Східній Галичині окупантами була задіяна так звана «польська» модель, яка передбачала створення довгострокових гетто, куди збирали євреїв із навколишніх місцевостей. Такі гетто могли мати виробничі об'єкти. Створювалися і табори примусової праці, які, як гетто, цілком відповідали намірам окупантів використовувати майже безкоштовну робочу силу для військових потреб Райху. Вони фактично були місцем концентрації євреїв, транзитним пунктом перед знищенням [11].

25 вересня 1941 року утворилось гетто в Тернополі. 1 квітня 1942 року у Чорткові був організований єврейський район, перетворений у гетто в червні цього ж року. Архівні дані свідчать, що, за розпорядженням вищого фюрера СС і поліції у «польському генерал-губернаторстві» Крюгера, на Тернопільщині між 10 листопада і 1 грудня 1942 року гетто були створені також у таких місцях концентрації євреїв: Бережани (2000 євреїв), Борщів (4000), Бучач (5200), Збараж (2000), Зборів (3000), Козова (2200), Копичинці (5300), Підгайці (2000), Скалат (120), Теревовля (2400), Товсте (4500). В гетто Тернополя на той час знаходилося понад 3 тисячі євреїв, а в гетто Чорткова – 2,5 тисячі. Отже, загальна кількість утримуваних в усіх 13 гетто євреїв становила на кінець 1942 року близько 40 тисяч жертв [12].

Ще одна форма концентрації євреїв із подальшим знищенням, як уже згадувалось, – табори примусової праці, що їх організовували з осені 1941 року. У районі Загребелля (Тернопіль) був створений табір, в'язні якого розбивали могильні плити на старому єврейському цвинтарі і вимощували ними дорогу [13]. Всього на території Тернопільщини упродовж 1941 – 1942 років функціонувало 11 таборів примусової праці.

Німецьке командування також масово залучало до примусової праці жінок-єврейок із Товстого, Чорткова, Тернополя, котрих використовували на виробництві коксагізу – заміника каучуку, який у часи воєнних дій вважався стратегічною сировиною. Цими роботами керувала управа в Ягільниці, якій підпорядковувалися відділення, а відділенням – маєтки. Так, у районі Чортків – Товсте в 20 маєтках в сезоні 1942 року працювало понад 3 тисячі єврейських жінок. Їх охороняли не так пильно, як інші табори, тому жінки часто тікали і шукали собі захисту у місцевого населення. Однак при наближенні військових дій єврейок також чекала жахлива акція розстрілу, частина врятованих єврейок загинула весною 1944 року у вирі війни [14]. В середині 1943 року із зміною для німецької сторони воєнної ситуації та небезпеки визволення утримува-

них євреїв партизанами, почалась акція ліквідації таборів. Упродовж червня – липня 1943 року було страчено близько 6300 євреїв [15].

Головним методом винищення євреїв у галицькій частині області (дистрикту Галіція) була їх депортація в табір смерті Белжець (станція Белжець на південному сході польського міста Томашув-Любельський). Територія в 6 га із газовими камерами мала потрійне загородження, була поєднана із залізничною гілкою, по якій прибували вагони жертв фашизму. У цьому таборі під наглядом зондеркоманди 4А було знищено 500 тисяч євреїв.

З кінця серпня (27.08) до початку грудня (04.12) 1942 року в табір знищення Белжець з території області було вивезено близько 40 тисяч євреїв, близько 3 тисяч було вбито на місці під час депортації. Одинадцять рейсів поїздів везли криваві жертви із різних гетто, розташованих у цій частині області. Хронікальні матеріали свідчать, що у першій половині 1942 року ще близько 2500 євреїв стали жертвами «єврейських акцій»: весною 1942 року в Тернополі було розстріляно близько 700 непрацездатних євреїв, у Збаражі – близько 600. Загальна кількість жаклих жертв євреїв за 1942 рік склала в «галицькій» частині близько 47 тисяч осіб [16].

1943 рік став для євреїв найважчим випробуванням – це був рік ліквідації гетто. У лютому – червні 1943 року була проведена кривава акція ліквідації, в ході якої було розстріляно 37 тисяч євреїв, найбільше – в квітні (близько 11 тисяч) та червні (близько 19 тисяч). Крім «чистки» території та ліквідації гетто, зондеркоманди проводили акції розстрілу євреїв, які переховувалися. Загальне число цих жертв за період 1942–1944 років становило не менше ніж 1000 осіб [17].

За узагальненими даними «Енциклопедії Голокосту», під час окупації Тернопільщини німецькими військами загинуло 132 тисячі євреїв. Розбіжність між цим та наведеним на початку параграфа числом жертв полягає у тому, що загальна кількість по окремих районах і області дає дещо викривлену картину, оскільки подавали часто завищені загальні дані жертв усього цивільного населення, часто дублювали одні й ті самі цифри, йшов підсумковий підрахунок розстріляних євреїв та вивезених у табір смерті Белжець.

Дослідник Я. Хонігсман стверджує, що західноукраїнське єврейство перестало існувати в червні 1943 року. Щодо Тернопільщини, то 6–9 червня проводились останні акції у Підгайцях, 12 червня – у Бережанах, Борщеві, Козові, Чорткові, 12–16 червня – у решті міст дистрикту Галичина. З 1 по 28 червня була проведена остання акція знищення львівських євреїв [18].

У доповідній записці від 30 червня Ф. Кацмана – ката східногалицького єврейства – йшлося: «...На 27 червня 1943 року було виселено 454 328 євреїв... залишилися ще 21 166 євреїв... Всі вони скоро будуть ліквідовані» [19]. Останніми фашисти знищували тих, хто за їх завданням ліквідував сліди кривавих злочинів.

Так у Галичині та Волині завершилася влітку 1943 року спланована нацистським режимом «акція Райнхардт», у ході якої за два роки було знищено близько 550 тисяч євреїв; від голоду, хвороб, ув'язнень загинуло понад 40 тисяч, покінчили із життям більше як 20 тисяч євреїв. Загалом кількість жертв складає більше як 610 тисяч євреїв. За цей самий період на Волині було знищено більшість єврейства Волині – близько 210 тисяч осіб [20].

Про величезні жертви єврейського населення свідчать записи в Бюро реєстрації євреїв, які почали відкриватися через декілька днів після звільнення Львова. Серед перших даних бюро міста Тернополя – 88 євреїв, до вересня 1944 року – 126 євреїв, до жовтня – 540 євреїв [21].

У Східній Галичині в живих залишилося приблизно 10–12 тисяч євреїв, що складало близько 2% від усіх євреїв, які перебували там під час окупації [22].

Після закінчення війни єврейські родини поверталися на місця свого проживання, але багато з них не могли почати тут нове життя на руїнах, поряд з могилами близьких, шукали кращих умов існування.

3. Християнський подвиг українців

Трагедія Голокосту втягнула у свій кривавий вир народи окупованих фашистами територій Східної Європи, які боролись одночасно із двома ворогами: «коричневою» та «червоною» чумою.

Німецька політика намагалася спрямувати антибільшовицькі настрої місцевого населення окупованих територій (балтів, поляків, росіян, білорусів, українців) на проведення антиєврейських погромів, використовуючи аргумент «євреї – опора більшовизму», атмосферу жаху й обурення, викликану картинами замордованих НКВС політичних в'язнів (а в репресивних органах працювало багато євреїв), пам'ять про злочини радянської влади.

Однак у донесеннях поліції вказувалося, що, за окремими винятками, це підбурювання не дало очікуваних результатів. Так, у донесенні айнзацгрупи С від 12 вересня 1941 року повідомлялося, що «майже ніде населення не було втягнуто в дії проти євреїв» [23].

Підтвердження цьому знаходимо і в дослідженні В. Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні», в якому проведено ґрунтовний аналіз архівних матеріалів колишнього СРСР та Німеччини. В донесенні айнзацгрупи С, складеному в Києві у першій половині жовтня 1941 року, зазначалося, що хоча українці «відвернулися від євреїв, тому що вони переважно були функціонерами більшовицької партії», але насправді «антисемітизму расистського та ідеологічного характеру в населення усе-таки немає... для репресій проти євреїв українському населенню бракує як верховодів, так і духовного запалу» [24].

У звіті відділу пропаганди губернатора дистрикту Галичина визначається: «методи й способи виселення євреїв далеко не підвищили повагу населення до німецької влади» [25].

Незважаючи на складні колізії національно-визвольних змагань, болю від нездійснених державницьких ідеалів, кращі представники українського народу протягнули руку допомоги єврейству в часи Голокосту.

Для українців прикладом такого християнського подвигу стала дійсно апостольська діяльність Митрополита Андрея Шептицького, який вже 1 липня 1941 року у своєму пастирському посланні наставляв український уряд гарантувати безпеку та добробут усім людям, «без огляду на те, до якого віросповідання, народности й суспільної верстви належать». У відомих пастирських посланнях «Про милосердя» (червень 1942 року), «Не убий» (листопад 1942 року) Митрополит засуджував усі форми вбивства, включаючи наймане політичне вбивство, братовбивство та самогубство. Його заклик до правдивої християнської любові зрозуміли і українці, і євреї.

Вже з перших днів антиєврейського насильства Митрополит запропонував притулок д-ру Левіну, д-ру Давиду Кахане, котрий згодом залишив список понад 240 священників і монахинь, які рятували євреїв від нацистів. Після зустрічі з рабином д-ром Кахане, 14 серпня 1942 року, 200 єврейських дітей були «таємно перевезені до різних монастирів, сховані у криптах, їм давали фальшиві свідоцтва про хрещення, українські імена та розсіяли по всіх монастирських школах та сиротинцях у Львові й околицях. Всі вони пережили нацистську окупацію та війну». «Врятовані євреї». Прикметно те, що, як зазначував д-р К. Левін, з настанням другої радянської окупації в липні 1944 року, Митрополит простежив за тим, щоб усі єврейські діти, переховувані греко-католиками, повернулися до єврейської громади у Львові і щоб ця спільнота була забезпечена необхідним харчуванням та одягом, щоб врятовані могли почати нове життя [26].

У свідченнях Л. Гейтмана згадується, що 15 дітей, кілька дорослих євреїв, сам рабин Кахане переховувалися в особистих палатах Митрополита. Тривалий час, майже 3 роки, зв'язкою між єврейським гетто та проводом УГКЦ була дружина рабина, котра, використовуючи фальшиві документи, видавала себе за українку й unikла арешту.

Зусилля, які докладав для порятунку євреїв Андрей Шептицький, виходили далеко за межі собору Св. Юра. Ним була організована ціла кампанія з порятунку євреїв, організована група надійних людей, насамперед духовних осіб, зокрема, монахів-студитів, очолюваних ігуменом Климентом, братом Митрополита Андрея, які й займалися таємним звільненням та переховуванням євреїв. Монахи та світські священники влаштовували євреїв у чоловічі та жіночі монастирі, сиротинці, лікарні, ділилися своїм хлібом, супроводжували їх перехід за кордон, у більш безпечні Угорщину та Румунію.

Настоятель студитів о.Марко Стех опікувався виданням євреям українських ідентифікаційних документів. Усі ці люди здійснювали великий християнський подвиг, щохвилини жертвуючи своїм життям, життям близьких. Так, у цей період у Львові був розстріляний нотаріус Василь Дяків за видання фальшивих свідоцтв євреям.

Митрополит Шептицький закликав не лише душпастирів та монахів, а й церковні братства мирян допомагати євреям, особисто слугував прикладом досконалого християнина. Л. Фінберг, директор Інституту юдаїки, писав: «Постать Митрополита А. Шептицького, безумовно, одна з наймогутніших і найславетніших в українській історії ХХ століття. Суспільством досі недостатньо оцінені і його інтелектуальна спадщина, і його організаторський талант як лідера нації. Ми не віддали ще належну данину і жертвності Митрополита та його найближчого оточення у справі рятування євреїв під час Другої світової війни. Це була виняткова мужність Митрополита Андрея як організатора спасіння: адже ціна людської солідарності була занадто високою, аж до позбавлення життя як врятованих, так і рятівників. Ці дії Митрополита Андрея Шептицького демонстрували його вірність християнській заповіді “Не убий” в часи, коли божеволів світ і убивства ставали основною ознакою часу» [27].

Подвиг утвердження людяності у безодні пекла засвідчили отці Омелян Ковч, священник із Перемишлян, який відбув свою хресну дорогу: рік у гестапівській в'язниці у Львові, звідки був переправлений до Майданека за те, що допомагав рятуватися багатьом євреям; о. Поберейко з Брюховичів, який давав притулок єврейським дітям; отці Шевчук, Марко, С. Бачинський з Бережан, о. Гаврилюк з Рівного, якого повісило гестапо в 1943 р. за допомогу євреям; брат Теодозій, котрий доглядав за 16 євреями, переховуваними в майстерні Студитів за дозволом Митрополита.

Євреям допомагали українці різних соціальних станів: директор Львівської міської бібліотеки Омелян Масляк, який переховував євреїв спочатку у бібліотеці, а потім у себе вдома. Коли один співробітник дорікнув йому, що він, українець, допомагає євреям, Масляк відповів, що він спочатку людина, а потім українець [28].

Багато подвигів здійснили прості українські селяни, які реально жертвували своїм життям, переховуючи євреїв, адже німецька влада погрожувала смертною карою за те, що «українець чи поляк буде своїми діями вмішуватися в кампанію із вигнання євреїв, ...буде перебувати в районі перебування євреїв, ...спробує надати укриття або допоможе єврею переховатися...» (з наказу староости округу д-ра Хайніша) [29].

Нацисти жорстоко розправлялися з тими, хто допомагав євреям. Їхні справи розглядалися у так званому «особливому суді» (Зондергеріхт), який присуджував, як правило, смертну кару, а за пом'якшуючих обставин –

депортацію у концтабір. Однак вже з весни 1943 року, коли почастишали втечі із гетто, генерал В. Крюгер вимагав «більш жорстких мір», до страти засуджували всіх, хто хоч спробував прихистити євреїв на «арійській» стороні. Лише у Львові за це стратили у 1943 році більше як сотню українців [30]. За допомогу євреям О. Ковча заарештували й відправили у концтабір Майданек, де він і загинув. Масові розстріли українців «за надання переховання євреям» проходили по всій Західній Україні.

Велику роботу із рятування євреїв проводили і на Тернопільщині. Польський священник і дослідник З. Желенський (Краків, 1992) згадує про переховування євреїв у монастирі біля Борщова (настоятель – о. Вичесаний).

Вище ми згадували про о. Степана Бачинського – пароха з Бережан, який допоміг врятуватися багатьом євреям, видаючи свідоцтва про хрещення. Дослідники, зокрема Г. Лужницький, пишуть про те, що важко вказати кількість священників, що самі стали жертвами за те, що допомагали врятуватись євреям, оскільки статистика смерті душпастирів під час німецької окупації обмежена.

Пам'ятати про християнський подвиг представників різних народів, у тому числі українців, які в часи Голокосту своїм життям рятували життя євреїв, є святим обов'язком усіх народів. З цією метою створений в Єрусалимі Меморіальний музей «Яд Вашем» започаткував відзначення людей, які в період Катастрофи рятували чи сприяли рятуванню євреїв. Згідно із Законом «Про увічнення пам'яті мучеників і героїв», їм присвоюється почесне звання «Праведників народів світу». Першим у цьому списку значиться ім'я короля Данії, який відмовився депортувати євреїв із своєї країни.

В Ізраїлі, при Меморіалі пам'яті жертвам Голокосту «Яд Вашем», посаджена Алея Праведників, біля кожного дерева якої встановлено пам'ятний знак із викарбуваними іменами рятівників-героїв. Серед імен Праведників народів світу імена жителів Тернопільської області, а саме: Аксєнчук Б.Є., Ващишин С.М., Галонський Т.А., Гутор І.Є., Гриненко Е.І., Доманський Б.М., Єфремова Й.І., Карпишин Б.Д., Кильчицький М.П., Кобилка П.В., Концевич Г.М., Кузєвич П.В., Кухарєвич Т.В., Павлишин А.В., Цихоцька А.А., Яремій Я.І.; імена тернополян: Крутник Ю.І., Махинка Г.Й., Пархин М.А., Повар І.І., Петраш Й.Й. (див. додаток).

У ході написання роботи ми зустрілися з п. Й. Петрашем, кандидатом філологічних наук, доцентом Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, який поділився з нами спогадами про свою родину, яка врятувала життя єврейській сім'ї. Йосип Йосипович (Осип Йосафатович) є сином о. Петраша, священника с. Горохолина, тоді Станіславської області. Отець Петраш був священником, свідомим свого великого пастирського покликання, який ділив з вірними церкви увесь тернистий шлях української

Голгофи: закликав паству до боротьби за незалежну українську державу у часи ЗУНР, переслідувався польською поліцією за утворення в селі «Рідної школи», відкрив могилу Полеглим за волю України (літо 1943 року), не залишив свою парафію в час повернення «других совітів», вів нелегальну священницьку діяльність у часи нищення УГКЦ, за що був виселений з родиною у Хабаровський край. Після звільнення у 1956 році отець Петраш повернувся до підпільної душпастирської діяльності. Помер у 1970 році, так і не дочекавшись здійснення своєї мрії – Христової України.

У 1994 році о. Петраша було визнано Праведником світу. Прикметним є те, що саме він, як єдиний представник від України, згадується в Алєї пам'яті (за зразком Алєї Праведників) у штаті Техас (США) (див. додаток).

Отець Петраш переховував у себе впродовж 1942-1943 років сім'ю сільського крамаря Юда Дакса, його дружину та дочку Клару (тепер Аксельрод). З початком війни, після окупації села, шестилітню Клару разом з батьками забрали в гетто м. Станіслава, де вони перебували кілька місяців. Після втечі та повернення в рідне село сім'ю Даксів заховала у себе родина Петрашів. Дочка Марія Петраш (тепер Гук), майже ровесниця Клари, обєригала її від сторонніх очей, тримаючи у своїй кімнаті. Найскладніше було пояснити синові отця Петраша, малому Осипові, що це не дитяча гра «у хованки», а величезна небезпека, пов'язана із ризиком життя для тих, кого рятували, і тих, хто рятував. Коли у будинку священника поселилися німці, батько і мати змушені були йти в ліс, а Клару о. Петраш переправив до своєї далекої родички Параски Дутчак, у якої дівчинка жила до 1945 року.

Нині Клара Аксельрод (Дакс) працює лікарем в Івано-Франківську, очолює відділення товариства «Хесед-Бешт». На знак вдячності родині Петрашів і всім українцям, які рятували євреїв у часи Голокосту, Клара Аксельрод підготувала низку радіопередач – спогадів, зокрема, разом із своєю рятувницею Марією Петраш (Гук), яка теж проживає в м. Івано-Франківську.

Нами записані спогади від Васильчака Василя Івановича, 1922 р. н., який народився у с. Тустоголови Зборівського району Тернопільської області, який свідчив про те, що жителька села Вартусевич переховувала майже рік у себе лікаря-стоматолога з м. Зборова, у якого раніше працювала. У підвалі її хати переховувався спочатку лікар, а потім разом з ним і його дочка. Після звільнення родина лікаря виїхала зі Зборова, згодом запросила родину рятувників на переїзд до Ізраїлю.

Чимало свідчень про рятування єврейського населення дав нам о. Микола Шаварин. У своїх спогадах о. Шаварин згадує серед тих, хто рятував єврейське населення, жительку с. Росоховатець Підволочиського району Катерину Стрихар, жителів с. Качанівка цього ж району Івана Трча (переховував родину Якова Фільзона), Йосифа Тирча (переховував Цезареля Бляуталєя),

Петра Будника (переховував сім'ю Гельрайх). Сім'ї євреїв у період німецької окупації переховували о.Захарків із с. Медин Підволочиського району, Ганна Івахів із с. Скоморохи Тернопільського району.

Своїми спогадами про рятування єврейського хлопчика Натана Фукса з нами поділилася вчителька В.-Гаївської школи Тернопільського району Івахів Надія Василівна. Натан з усією сім'єю був конвойований до околиці села Петриків (прилегло до Тернополя), де проводилися акції розстрілу єврейського населення, однак врятувався, впадши в яму до вистрілу. Пізно вночі хлопчик виліз із ями і кинувся бігти навмання. Отямився в Козівці біля господи Задорожніх, але не затримався у них, оскільки у селі з'явилися німецькі поліцаї.

Узявши собі ім'я Петра Задорожнього, хлопчик попросився пасти худобу в інше село, до Ярослава Дмитерка (діда Надії Івахів), де його прийняли як свою дитину. Одного разу, коли Марія (дружина Ярослава) поїхала з хлопчиком до Тернополя купити йому одяг, Натан заговорив на івриті із своїм знайомим. Однак, уже дізнавшись, ким був хлопчик, родина залишила його у себе – «що буде йому, те нам усім», так вирішила найстарша – бабуся, мати Марії. Після звільнення Тернопільщини Натан був призваний до армії, відслужив і хотів повернутися до родини рятівників, проте уже на тернопільському вокзалі змінив свої плани: дізнавшись від односельців, що в селі лютують енкаведисти, приєднався до групи, яка виїжджала до Польщі. У 1951 році Натан із сім'єю переїхав до Ізраїлю. Коли з'явилася можливість приїхати в Україну, Н. Фукс відвідав родину Я. Дмитерка, щиро дякував їм за великодушність та милосердя, запрошував дочок свого рятівника погостювати в Ізраїлі.

Родини Редліхів та Фішелів рятувала на Тернопільщині в присілку міста Бережани українка Тетяна Кунцевич – удова, мати двох дітей, та поляки, батько й син Кадогни [31].

У дослідженні Юліяна Лози про історію згадуваного вище с. Петриків наводяться описи жахливих картин нищення євреїв на території села. У пам'ять про ці страшні жертви Братська могила в с. Петриків, у якій поховано понад 20 тисяч євреїв, означена сьогодні меморіальним комплексом. У науковій розвідці Ю. Лози подаються прізвища рятівників євреїв, серед них: Михайлина Лицар, Володимир Кравчук. Жителька села Милюня Тхоржевська переховувала 11 осіб (дві чи три сім'ї), однак, довідавшись про це, німці забрали в гетто і євреїв, і її з двома дітьми [32]. На сьогодні прізвищ десятків, сотень героїв-рятівників немає ще у списках Праведників народів світу та України. Вони здійснювали свій християнський подвиг милосердя, свідомо жертвуючи власним життям та життям рідних, в ім'я Вищої Справедливості. Тому нашим обов'язком стає дослідження сторінок історії цих

лихоліть, виховання у собі почуття поваги до власного народу, толерантності до представників інших національностей.

Висновки

Історія розвитку людської цивілізації – складний процес, у якому перелетені приклади героїства і вандалізму, прогресивних та регресивних явищ. Однак найтрагічнішими в історії суспільства є акції геноциду – організованого і планомірного знищення населення на окупованих територіях за расовими, національними, етнічними й релігійними ознаками. У ХХ столітті такі трагедії пережили багато народів: вірмени, українці, євреї...

Аналізуючи ці події, історики шукають соціально-політичні причини проблеми, досліджують архівні джерела та спогади очевидців, пробують узагальнити число жертв цих репресій. Однак ці жертви мають не лише фізичний, а й морально-етичний виміри, тому що у кожного народу – жертви геноциду – гинули не лише герої, ті, хто чинили збройний опір, а й немічні старі люди, жінки, і, особливо, – діти, майбутнє нації. Так, у часи Голокосту загинуло 6 мільйонів євреїв, з яких 1,5 мільйона – діти. Їх жорстоко та планомірно знищили, поставивши спочатку поза законом, змусивши емігрувати, заганяючи примусово у гетто. Останнім етапом «остаточного вирішення єврейського питання» ставали масові розстріли та смерть євреїв у таборах знищення.

У часи Голокосту загинув кожен другий єврей Європи, проте у різних європейських країнах число жертв єврейського народу було неоднорідним: уряди кількох скандинавських країн відмовилися видати євреїв нацистам, євреїв рятували представники різних верст поневолених європейських народів.

Прикладом такого жертвенного героїзму стали і українці, які у часи Другої світової війни, борючись за свою державну незалежність, потерпаючи від «червоної» та «коричневої» чуми, подали руку допомоги єврейському народові. Забувши конфлікти та суперечності в історичній долі обох народів, українці за прикладом голови УГКЦ Митрополита Андрея Шептицького рятували євреїв, переховуючи їх у своїх домівках, видаючи за своїх родичів, передаючи їжу та одяг. Такі кроки були дійсно героїськими, адже нацисти карали не лише врятованих євреїв, а й сім'ї їхніх рятівників. Свідчення про невідтримку українцями акцій масового знищення євреїв, про організовану діяльність щодо переховування євреїв, про їх рятування відомими та не відомими досі постатями українців знаходимо в документах, архівних матеріалах, друкованій науковій літературі, у рукописних свідченнях.

Тому для сучасних і майбутніх істориків залишаються завдання об'єктивної оцінки героїзму та трагедії кожного народу, завдання виховання у молоді розуміння причин та взаємозв'язку різних історичних явищ, виховання почуття патріотизму і водночас толерантності до інших народів.

2 травня 1943 року – останній день повстання євреїв у Варшавському гетто – відзначається тепер як День пам'яті Катастрофи та героїзму євреїв у Другій світовій війні*. За ізраїльським законом, у цей день в Ізраїлі закриті розважальні заклади, приспущені державні прапори, на дахах громадських будівель горять поминальні свічки в пам'ять про загиблих. В Інституті «Яд Вашем» проводиться траурна церемонія за участю Президента країни, вцілілих в'язнів, підпільників.

Ізраїль пам'ятає трагедію, пам'ятає тих, хто загинув, і тих, хто не народився, пам'ятає тих, хто в часи лихоліття здійснив високий християнський подвиг – Праведників народів світу.

Поминальні свічки знову нагадують нам, що трагедії геноциду не повинні повторюватись у жодній з країн нашої спільної домівки – Землі.

Незадовго до загибелі разом зі своїми вихованцями у газовій камері табору смерті в Треблінці великий педагог Януш Корчак (Генріх Гольдшміт) писав: «Якби можна було зупинити сонце, то це потрібно було б зробити власне зараз». Але сонце зупинити неможливо! Великий гуманіст вірив: «Добра у тисячу разів більше, ніж зла. Добро сильне і незнищенне» [33].

Література

1. «Пам'ятай Холокост!»: Збірка матеріалів з історії Холокосту. – Хмельницький, 2004. – С. 19 – 20.
2. Там само. – С. 28.
3. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – К.: Ин-т иудаики, 2002. – С. 306.
4. Найман О. Я. Історія євреїв України. – К., 2003. – С. 447.
5. Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста. – К., 2000. – С. 157 – 158.
6. Шуцман С. Як то було... // Свобода. – 1993. – № 45 (2 квітня).
7. Там само.
8. Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста. – К., 2000. – С. 157.
9. Там же. – С. 158.
10. Там же. – С. 158.
11. Ковба Ж., Корогодський Ю. Євреї України під час Другої світової війни: Голокост та опір / Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і Літера, 2005. – С. 190.
12. Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста. – К., 2000. – С. 161.
13. Шуцман С. Як то було ... // Свобода. – 1993. – № 45 (2 квітня).

* День Катастрофи і героїзму відзначається в день початку повстання у Варшавському гетто, за єврейським календарем 27 нісана кожного року (прим. ред.).

14. Там само.
15. Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста. – К., 2000. – С. 163.
16. Там же. – С. 160.
17. Там же. – С. 161 – 162.
18. Хонигсман Я. С. Катастрофа еврейства Западной Украины. – Львов, 1998. – С. 215.
19. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). Сборник документов и материалов. – Иерусалим: Яд Вашем, 1992. – С. 267.
20. Хонигсман Я. С. Катастрофа еврейства Западной Украины. – Львов, 1998. – С. 217.
21. Там же. – С. 260-261.
22. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). Сборник документов и материалов. – Иерусалим: Яд Вашем, 1992. – С. 27.
23. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – К.: Ин-т иудаики, 2002. – С. 72
24. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С. 157.
25. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 167.
26. Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944 / Упор. Ж. Ковба. – К.: Дух і літера, 2003. – С. 258.
27. Там само. – С. 313.
28. Ковба Ж., Корогодський Ю. Цит. праця. – С. 202.
29. Хонигсман Я. С. Катастрофа еврейства Западной Украины. – Львов, 1998. – С. 260 – 261.
30. Сусленський Я. Справжні герої. – К., 1993. – С. 25, 27–102.
31. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах / Переклад з англ. – К.: Дух і літера, 2002.
32. Лоза Ю. Коротка історія села Петриків. – Тернопіль: Поліграфіст, 2002. – С. 79–80.
33. Корчак Я. Избранное. – К.: Рад. школа, 1983. – С. 522.

РЕЦЕНЗІЯ

НА РАБОТУ ОЛЕГА ГРИНЧУКА «ГОЛОКОСТ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ»

Работа Олега Гринчука посвящена трагедии Холокоста на Тернопольской земле. Большую часть работы составляют свидетельские воспоминания переживших Шоа. В самом начале работы автор отмечает актуальность темы Холокоста и дает определение термину «геноцид».

В первых строках работы автор характеризует проблематику исследования и его цели: рассмотрение истории Холокоста в 1941–1944 годах в Западной Украине, в том числе:

анализ этапов Холокоста на Тернопольщине (Галичина и Волинь) и рассказ на основе поисковой работы о спасителях и Праведниках народов мира – выходцев с Тернопольской земли.

Автор ставит перед собой две задачи: ознакомиться с разными взглядами на проблему Холокоста и установить, где, когда, сколько и при каких обстоятельствах осуществлялся Холокост в Западной Украине и конкретно на Галичине и Волини.

Для выполнения этих задач автору пришлось довольно много поработать, прочитать большое количество разноплановой литературы и поинтересоваться различными точками зрения, и главное – многое сравнить, проанализировать и осмыслить. Автором собран и систематизирован большой объем фактического материала. Так, автор указывает 33 наименования источников, в том числе научные издания по Тернопольщине. Необходимо отметить хорошее знание автором литературы по этому вопросу.

Особую ценность работы составляют источники, полученные в результате поисковой работы по сбору свидетельских показаний переживших Холокост и их потомков. Особенно интересен материал, касающийся приходских священников, и материал, свидетельствующий о расправах нацистов над людьми, спасавшими евреев.

Также позитивной оценки заслуживает компаративный подход автора к исследуемой проблеме, в частности, сравнение истории Холокоста в разных землях Западной Украины в зависимости от их подчинения нацистским структурам. Собрал большой краеведческий материал, автор анализирует реализацию нацистского плана уничтожения евреев как по формам (например, гетто, трудовые лагеря, акции), так и по количеству уничтоженных

и спасшихся в разных городах и селах Галичины, Волыни, и в том числе Тернопольщины.

Структура работы состоит из вступления, основной части, выводов, списка литературы и приложения. Основная часть, в свою очередь, состоит из трех разделов:

1. Холокост как самая большая трагедия еврейского народа.
2. Вехи Холокоста на Тернопольщине.
3. Христианский подвиг украинцев.

В своем исследовании автор поднимает несколько сложных дискуссионных вопросов, например, проблему определения количества жертв Холокоста. Автор анализирует данные местных краеведов Тернопольщины, сравнивает их с официальными отчетами немецких источников и статистическими результатами современных исследователей. Он пытается дать свое объяснение расхождению этих данных, выражая при этом самостоятельное суждение, что весьма похвально для ученика 8 класса.

Также интересна тема, подхваченная автором, о причастности украинского населения к антиеврейским проявлениям нацистской политики. Автор дает свое видение проблемы, собрав разнообразный материал – от донесений немецкого командования до свидетельских показаний. Краеведческий материал не просто ценен как исторический источник, он делает более объемной и зрелищной картину Холокоста.

Можно пожелать автору продолжить изыскания в этом направлении, расширив ареал свидетельств.

Следует отметить, что работа Гринчука Олега, несмотря на ряд некоторых недочетов, выполнена на высоком уровне и достойна выйти в финал конкурса.

*Светлана Кандеева,
учитель истории СШ № 299 г. Киева*